

Structural Economic Obstacles to Implementing Economic Development Programs in the Islamic Republic of Iran, With a focus on the Shadow Economy

Mohammad Reza Safari Kia¹, Mashallah Heidarpour^{2*}, Ali Shirkhani³

1. Department of Public Policy, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran.
2. Department of Political Science, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran.
3. Department of Political Science, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 91-110

Article history:

Received: 05 Apr 2025

Edition: 05 May 2025

Accepted: 19 Jul 2025

Published online: 23 Sep 2026

Keywords:

Structural Economic Damage;
Iran's Economic Development
Programs; Economic
Policymaking; Shadow
Economy.

Corresponding Author:

Mashallah Heidarpour

Address:

Iran, Qom, Islamic Azad
University, Qom Branch,
Department of Political Science.

Orchid Code:

0009-0009-1193-1605

Tel:

09123530416

Email:

mashallah.heidarpour@iau.ac

ABSTRACT

Background and Aims: The slow pace and failure to achieve economic development goals in the Islamic Republic of Iran ‘which have been pursued and implemented after the Islamic Revolution and in the form of six development programs ‘is considered one of the main issues and concerns of the country today. In this regard, the aim of the present study is to explain the structural economic obstacles to the implementation of economic development programs in the Islamic Republic of Iran, focusing on the shadow economy.

Materials and Methods: This research is theoretical and the research method is descriptive-analytical.

Ethical Considerations: In order to organize this research ‘while observing the authenticity of the texts ‘honesty and fidelity have been observed.

Findings: Activities outside the formal economy can be divided into four sectors: household ‘informal ‘irregular ‘and illegal. The shadow economy exists in most countries ‘especially developing countries. This phenomenon has various effects on the social and economic life of the country's people and can have a negative impact on the stability and economic growth of the country.

Conclusion: The shadow economy in Iran is one of the structural economic challenges that acts as one of the main obstacles to achieving the goals of economic policies and development programs. Accordingly ‘at the end of this research ‘necessary suggestions in the field of application and studies have been presented.

Cite this article as:

Safari Kia, M-R; Heidarpour, M; Shirkhani, A. *Structural Economic Obstacles to Implementing Economic Development Programs in the Islamic Republic of Iran, With a focus on the Shadow Economy*. Economic Jurisprudence Studies. 2026.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره هشتم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۵

موانع ساختاری اقتصادی اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران، با تمرکز بر اقتصاد سایه

محمدرضا صفری کیا^۱، ماشالله حیدرپور^{۲*}، علی شیرخانی^۳

۱. گروه سیاستگذاری عمومی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

۲. گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

۳. گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: کندی حرکت و عدم تحقق اهداف توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران که بعد از انقلاب اسلامی و در قالب شش برنامه توسعه پیگیری و اجرا شده است، یکی از مسائل و نگرانی‌های اصلی امروز کشور محسوب می‌گردد. در همین راستا، هدف از پژوهش حاضر تبیین موانع ساختاری اقتصادی اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران، با تمرکز بر اقتصاد سایه می‌باشد.

مواد و روش‌ها: این تحقیق از نوع نظری بوده و روش تحقیق توصیفی تحلیلی می‌باشد.

ملاحظات اخلاقی: در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: فعالیت‌های خارج از حیطه اقتصاد رسمی در چهار بخش خانوار، غیررسمی، نامنظم و غیرقانونی قابل تفکیک است. اقتصاد سایه در اغلب کشورها بویژه کشورهای در حال توسعه وجود دارد. این پدیده آثار متنوعی بر زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم کشور دارد و می‌تواند اثر منفی بر ثبات و رشد اقتصادی کشور داشته باشد.

نتیجه: اقتصاد سایه در ایران یکی از چالش‌های ساختاری اقتصادی است که به عنوان یکی از موانع اصلی تحقق اهداف سیاستگذاری‌های اقتصادی و برنامه‌های توسعه عمل می‌کند بر همین اساس در انتهای این تحقیق پیشنهادات لازم در حوزه کاربردی و مطالعاتی ارائه گردیده است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۹۱-۱۱۰

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۶

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

آسیب‌های ساختاری اقتصادی، برنامه‌های توسعه اقتصادی ایران، سیاستگذاری اقتصادی، اقتصاد سایه.

نویسنده مسئول:

ماشالله حیدرپور

آدرس پستی:

ایران، قم، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قم، گروه علوم سیاسی.

تلفن:

09123530416

کد ارکید:

0009-0009-1193-1605

پست الکترونیک:

mashallah.heidarpour@iau.ac

۱. مقدمه

مباحث مرتبط با توسعه اقتصادی از قرن ۱۷ و ۱۸ میلادی ابتدا در کشورهای اروپایی مطرح گردید و متعاقب آن و بعد از انقلاب فرهنگی اجتماعی در اروپا (رنسانس) و پس از آن انقلاب صنعتی موج پیشرفت‌های سریع کشورهای غربی آغاز شد. در عین حال شکاف بین دو قطب کشورهای پیشرفته و عقب مانده عمیق گردید و دو طیف از کشورها در جهان شامل کشورهای پیشرفته (توسعه یافته) و کشورهای عقب مانده (توسعه نیافته) شکل گرفت. نتیجه این وضعیت آن شد که بعد از رنسانس، پتانسیل‌های فراوان ملل اروپایی، شکوفا و متجلی گردید، ولی متأسفانه در همین دوران، ملل آسیایی، آفریقایی و آمریکای لاتین، روند روبه رشدی را تجربه نکرده و بعضاً سیری نزولی را نیز طی نمودند. ازسویی دیگر برنامه‌ریزی‌های توسعه اقتصادی در ایران که تقریباً همزمان با هندوستان و کره جنوبی شروع شد، و در آن کشورها به مراحل خوبی رسیده لیکن در ایران و به رغم اینکه این روند از قبل از انقلاب و با همکاری کارشناسان آمریکایی تدوین گردید و به اجرا درآمد بی نتیجه ماند و پس از انقلاب نیز با استفاده از متخصصان و کارشناسان ایرانی آغاز گردید، نتیجه قابل قبولی در بر نداشته است. چه اینکه در همین رابطه مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در تاریخ ۱۴۰۳/۱/۱۵ در دیدار مسئولان نظام تأکید فرمودند، "گرانی‌ها، بی‌ثباتی بازار، تنزل ارزش پول ملی و فاصله طبقاتی از جمله واقعیات تلخ اقتصادی است". علی‌ایحال هدف از این پژوهش این است که صرف نظر از عوامل مختلفی که ممکن است در این مشکلات اقتصادی و عدم وصول به اهداف توسعه اقتصادی سهیم باشند، به

شکل مشخص و محدود به این سؤال پاسخ دهیم که نقش اقتصاد سایه به عنوان یک چالش ساختاری اقتصادی در عدم به نتیجه رسیدن سیاست‌ها و اهداف توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران چه می‌باشد؟ بر همین اساس و با توجه به اهمیت توسعه اقتصادی که از جمله اولویت‌های اساسی و محوری برای رسیدن به عدالت اجتماعی و توسعه کامل و پایدار که از اصول محوری جمهوری اسلامی ایران است، در این پژوهش تلاش خواهد شد که از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و شبکه اینترنت ضمن جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز با استفاده از روش فراتحلیل داده‌های بدست آمده را مورد بررسی و تحلیل قرار داده و ضمن نتیجه‌گیری لازم، پیشنهادات پژوهشی را ارائه نماییم.

در ارتباط با پیشینه پژوهش حاضر می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت: عسگری، حشمت اله و مریدیان، علی (۱۴۰۲) در پژوهشی به بررسی نقش سرمایه انسانی و اقتصاد سایه در اثرگذاری رانت منابع طبیعی بر نابرابری درآمد با هدف بررسی تأثیر رانت منابع طبیعی بر نابرابری درآمد، با در نظر گرفتن نقش اقتصاد سایه و شاخص سرمایه انسانی انجام داده است. برای این کار از داده‌های سالانه ۱۳۹۹-۱۳۵۰ و روش مارکف-سوئیچینگ استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که اندازه منابع طبیعی تأثیر مثبت و معناداری بر نابرابری درآمد دارد و همچنین، ارتباط اندازه اقتصاد سایه و نابرابری درآمد در هر دو رژیم (نابرابری بالا/ نابرابری پایین) به‌طور قابل‌توجهی مثبت و تأثیر سرمایه انسانی بر نابرابری درآمد در هر دو رژیم منفی و معنادار است.

۵. بحث

در این قسمت ابتدا به تبیین مفاهیم کلیدی تحقیق پرداخته خواهد شد.

۵-۱. مفهوم آسیب‌های ساختاری اقتصادی

«ساخت» یعنی چه؟ و مشکلات ساختاری چه مفهومی دارد؟ در پاسخ باید اذعان داشت ساخت یعنی شبکه‌ای از عناصر که باهم در ارتباط متقابل هستند و یک کل واحد را تشکیل می‌دهند. ساختار هم که عموماً یک کلیت ذهنی است و تفسیرهای متعددی می‌پذیرد، در واقع حقیقتی متشکل از مجموعه روابط و کارکردهای آنها در یک سیستم کلان را شامل می‌شود، همانند ساختار سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و ... ساختار، در اصل مفهومی سیاسی و جامعه‌شناختی است که ناظر بر مناسبات و تنظیمات نسبتاً پیچیده و قواعدی متصلب و نامرئی است که رفتار مرئی ما را تعیین می‌بخشد. از سوی دیگر می‌توان گفت، ساختار اقتصاد هر کشور دارای دو بخش اصلی است: بخش حقیقی اقتصاد و بخش مالی اقتصاد. بخش واقعی اقتصاد شامل بخش‌های صنعت و بازرگانی و کشاورزی و خدمات است. البته در اقتصادهای تک محصولی نظیر اقتصادهای وابسته به نفت از جمله ایران، یک بخش هم تحت عنوان «بخش نفت» به بخش‌های اقتصادی اضافه می‌شود (جهانگرد، ۱۳۷۹، ۸۳). به عبارت ساده تر، کلیه کارخانجات صنعتی، کلیه تجارت کشور، کلیه محصولات کشاورزی و نیز کلیه خدمات از قبیل حمل و نقل و آموزش و خدمات اینترنت و مشابه آنها از زیربخش‌های بخش واقعی اقتصاد هستند. اما بخش مالی یک اقتصاد شامل بازار پول (یعنی بانک‌ها، موسسات اعتباری) و بازار سرمایه (بورس اوراق بهادار، شرکت‌های سرمایه‌گذاری،

اسدزاده، احمد و جلیلی، زهرا، (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان اقتصاد سایه و نابرابری درآمدی در ایران، رابطه بین نابرابری درآمدی و اقتصاد سایه را در ایران طی دوره ۱۳۸۹-۱۳۵۰ مورد مطالعه قرار می‌دهد. نتایج به دست آمده حکایت از آن دارد که اثر اقتصاد سایه بر نابرابری درآمدی مثبت بوده و با افزایش اقتصاد سایه، نابرابری درآمدی نیز افزایش می‌یابد. علاوه بر آن نتایج نشان دادند که افزایش اندازه دولت، منجر به افزایش نابرابری‌های درآمدی می‌گردد. به علاوه اثر اقتصاد سایه در هم زمانی با رشد اقتصادی و اندازه دولت حاکی از آن است که در حالت افزایش اقتصاد سایه، نابرابری‌های درآمدی نیز افزایش خواهند یافت.

۲. مواد و روش‌ها

این تحقیق از نوع نظری بوده و روش تحقیق توصیفی تحلیلی می‌باشد.

۳. ملاحظات اخلاقی

در مراحل مختلف نگارش این مقاله، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

یافته‌ها حاکی از آن است که فعالیت‌های خارج از حیطه اقتصاد رسمی در چهار بخش خانوار، غیررسمی، نامنظم و غیرقانونی قابل تفکیک است. اقتصاد سایه در اغلب کشورها بویژه کشورهای در حال توسعه وجود دارد. این پدیده آثار متنوعی بر زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم کشور دارد و می‌تواند اثر منفی بر ثبات و رشد اقتصادی کشور داشته باشد.

شرکت‌های بیمه، صندوق‌های بازنشستگی) می‌باشد (درگاهی و بیرانوند، ۱۳۹۷، ۶۱-۶۲). به نظر نگارندگان، برهمین اساس، آسیب‌ها و عیوبی که از درون حوزه‌های حقیقی و مالی اقتصاد کشورها ظهور و بروز پیدا می‌کنند را باید آسیب‌های ساختاری اقتصاد محسوب نمود.

۵-۲. برنامه‌های توسعه اقتصادی ایران در

بعد از انقلاب اسلامی

با پایان جنگ و ضرورت‌های موجود برای بازسازی فوری کشور، برنامه پنج ساله اول توسعه توسط دفتر اقتصاد کلان معاونت امور اقتصادی وزارت برنامه و بودجه در پنج فصل تهیه و به شورای اقتصاد پیشنهاد شد و نهایتاً سند برنامه اول توسعه در اواخر سال ۱۳۶۸ به تصویب مجلس رسید و همان سال به عنوان سال ابتدایی اجرای برنامه اعلام شد. هدف‌های کلی این برنامه شامل بازسازی و تجهیز بنیه دفاعی، بازسازی و نوسازی ظرفیت‌های تولیدی و زیربنایی و مراکز جمعیتی خسارت دیده در طول جنگ تحمیلی، گسترش کمی و ارتقاء کیفی فرهنگ عمومی، ایجاد رشد اقتصادی، تأمین حداقل نیازهای اساسی آحاد مردم، تعیین و اصلاح الگوی مصرف، اصلاح سازمان و مدیریت اجرایی و قضایی کشور و مواردی دیگر از این دست قرار داده شده بود. برنامه دوم برای سال‌های ۷۴ تا پایان ۷۸ طراحی شده بود که از نظر ساختار و ماهیت تفاوت چندانی با برنامه اول نداشت و این برنامه هم مبتنی بر آزادسازی اقتصادی و خصوصی سازی بود. برنامه سوم توسعه با تمرکز بر اصلاح ساختاری، در دولت اصلاحات و در ۲۹ شهریور سال ۷۷ در هیأت وزیران تصویب شد. این برنامه با توجه به نواقص موجود در برنامه‌های اول و دوم توسعه با رویکردی اصولی تر نوشته شد و

هدف اصلی برنامه را توسعه پایدار قرار داد. براساس این برنامه سوم با راهبرد اصلاحات اقتصادی مبتنی بر رویکرد «توسعه اقتصاد رقابتی» از طریق حرکت به سمت آزادسازی اقتصادی همراه با شکل‌گیری نظام جامع تأمین اجتماعی و اصلاحات قانونی و نهادی و لغو انحصارات برای فراهم شدن زمینه‌های مشارکت بخش خصوصی و کاهش تصدی‌گری دولت طراحی و تدوین شد. برنامه پنج ساله چهارم توسعه با تأکید بر توسعه پایدار برای سال‌های ۱۳۸۴ تا پایان سال ۱۳۸۸ نوشته شده بود که مهم‌ترین ویژگی‌اش تهیه و تصویب آن در چارچوب سند چشم‌انداز بیست ساله و پس از ابلاغ سیاست‌های کلی برنامه توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی است (سلیمی و همکاران، ۱۳۹۳، ۶۱). برنامه پنج‌ساله پنجم در دی ماه سال ۸۸ توسط دولت دهم به مجلس تحویل داده شد. در این برنامه اهداف سه‌گانه‌ی تحقق دو شاخص پایه‌ای پیشرفت و عدالت، توجه به دین‌باوری و خودباوری و ترسیم الگوی بومی و نقشه اسلامی ایرانی مقدمه ورود به هدف اصلی قرار داده شده بود. برنامه ششم توسعه برای سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۹، با هدف دستیابی به رشد اقتصادی متوسط سالیانه ۸ درصد و ضریب جینی ۳۴ درصد و محوریت سیاست‌های کلی امور اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، دفاعی و امنیتی، سیاست خارجی، فن‌آوری، حقوقی و قضایی به تصویب رسید (عرب‌مازار و نورمحمدی، ۱۳۹۵، ۲۲-۲۳).

۵-۳. سیاست‌گذاری اقتصادی

سیاست گذاری اقتصادی عموماً بوسیله طیفی گسترده از بازیگران شکل می‌گیرد. دولت، نهادهای اقتصادی، شرکت‌های چندملیتی و مجموعه‌هایی که فعالیت‌های تجاری - مالی دارند، در زمره بازیگران تاثیرگذار در فرآیند سیاست گذاری اقتصادی محسوب می‌شوند. «دولت» را می‌توان یکی از اصلی‌ترین نیروها و بازیگرانی دانست که می‌تواند در فرآیند سیاست‌گذاری اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی نقش آفرین و تاثیرگذار باشد. این امر از کارویژه دولت در روند سیاست‌گذاری اقتصادی و تامین رفاه عمومی برای شهروندان ناشی می‌شود (مصلی نژاد، عباس، ۱۳۹۱، ۲۱). در نتیجه، به نظر نگارندگان، بخش خصوصی شامل طیفی گسترده از نیروهای اقتصادی، اجتماعی و بوروکراتیک است. سهامداران مالکان شرکت‌های اقتصادی، تامین کنندگان مواد اولیه، فروشندگان محصولات تولید شده، بانک‌ها، سازمان‌های دولتی، گروه‌های سیاسی، اتحادیه‌های کارگری، مصرف کنندگان کالاهای خاص و همچنین مجموعه‌هایی که در مدیریت امور محلی تاثیرگذار هستند، در حوزه بخش خصوصی قرار می‌گیرند.

۵-۳-۱. قواعد فقهی مرتبط با

سیاست‌گذاری و توسعه اقتصادی

اولین قاعده مرتبط با توسعه اقتصادی و سیاست‌گذاری، قاعده لاضرر می‌باشد. قاعده نفی ضرر قلمرو گسترده‌ای دارد و انواع ضرر و اضرار را دربرمی‌گیرد (انصاری، بی‌تا، ج ۲، ۵۳۴؛ مصطفوی، ۱۴۲۱، ۲۴۳). این قاعده، اضرار به حق‌هایی را که در گذشته مصداق نداشته و امروز پدید آمده‌اند نیز شامل می‌شود (صدر، ۱۴۲۰، ۲۸۳). بر پایه این

قاعده، هرنوع کار و فعالیت در عرصه توسعه که برای جامعه و افراد زیان‌بار باشد، ممنوع است. بنابراین، اموری همچون استفاده بی‌رویه و غیراصولی از منابع طبیعی، ایجاد کارخانه‌های آلاینده هوا در شهرهای صنعتی، احداث کارگاه‌های آهنگری و واحدهای دامداری و مانند آن در مناطق مسکونیمشمول این قاعده خواهند بود (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۱۰۲).

دومین قاعده مرتبط با توسعه اقتصادی و سیاست‌گذاری، قاعده اتلاف می‌باشد. قاعده اتلاف در فقه و حقوق اسلامی به این معناست که هر کس مال دیگری را تلف کند، ضامن است و باید مثل یا قیمت آن را بپردازد. این قاعده یک قاعده عمومی و قهری است که بدون نیاز به قرارداد و عقد، با تلف مال دیگری، ضمان ایجاد می‌شود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۲، ۲۵). در مقابل، حق بر توسعه یک مفهوم حقوقی است که به حق افراد بر بهره‌مندی از پیشرفت‌های مادی و معنوی و دسترسی به منابع و فرصت‌های توسعه اشاره دارد. براساس قاعده اتلاف، هرگاه در مسیر اعمال حق بر توسعه، اموال دیگران یا منافع حاصل از آن از بین برود، ضمان به وجود می‌آید.

سومین قاعده مرتبط با توسعه اقتصادی و سیاست‌گذاری، قاعده نفی سبیل می‌باشد. یکی از معیارهای اسلام در روابط با دیگر ملت‌ها و دولت‌ها این است که استقلال و عزت مسلمانان حفظ گردد و جلوی هرگونه سلطه بیگانگان گرفته شود. این قاعده آیه ۱۴۱ سوره نساء بیان شده است. مشهور فقیهان از این قاعده جنبه سلبی و کنترل کننده برای احکام و وقواعد فقهی دیگر برداشت کرده‌اند. یکی از الزامات اساسی توسعه، دسترسی به منابع، دانش و فناوری‌های جدید،

پیشرفته و مورد نیاز است. از سوی دیگر، همین امر اگر مدیریت نشود، با توجه به ضرورت وارد کردن آن از کشورهای بیگانه، می‌تواند زمینه وابستگی را فراهم کند (فاضل لنکرانی، القواعد الفقهیه، ۱۳۸۳، ۲۳۳). این وابستگی می‌تواند اهرمی برای کشورها در جهت تحمیل اهداف، خواسته‌ها و دیدگاه‌های خود به دیگر کشورها، و تحت نفوذ و سلطه درآوردن آنان باشد.

۵-۴. اقتصاد سایه

اقتصاد زیر زمینی شامل آن دسته از فعالیت‌هایی است که به طور قانونی یا غیر قانونی انجام شده و در جایی ثبت نمی‌شوند (اسفندیاری، ۱۳۷۷، ۱۱). فعالیت‌های خارج از حیطه اقتصاد رسمی در چهار بخش خانوار، غیررسمی نامنظم و غیر قانونی قابل تفکیک است. اقتصاد سایه در اغلب کشورها بویژه کشورهای در حال توسعه وجود دارد. این پدیده آثار متنوعی بر زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم کشور دارد و می‌تواند اثر منفی بر ثبات و رشد اقتصادی کشور داشته باشد (سازوار و نصراللهی، ۱۴۰۱، ۲۷). به نظر می‌رسد، اقتصاد سایه یک چرخه معیوب از افزایش مداوم مالیات‌ها جذب سرمایه انسانی و منابع از اقتصاد رسمی را ایجاد کرده و منجر به تحریف در آمار رسمی و مانع از نتیجه‌گیری صحیح از سیاست‌های بخش رسمی می‌شود. عوامل مختلفی منجر به ایجاد و گسترش فعالیت‌های زیرزمینی می‌شود.

۵-۵. چارچوب نظری

در متون اقتصادی، تعبیر اقتصاد زیر زمینی یا سایه را در کنار اقتصاد پنهان، اقتصاد غیررسمی به کار گرفته‌اند. قبل از استفاده از تعبیر اقتصاد زیرزمینی و اقتصاد پنهان در متون اقتصادی، این مفهوم با واژه اقتصاد غیررسمی تعریف می‌شده

است. مهمترین مشکلی که محققین برای اندازه‌گیری اقتصاد زیرزمینی با آن مواجه هستند نبود تعریفی دقیق از اقتصاد زیرزمینی است. از اقتصاد زیر زمینی تعاریف و برداشت‌های مختلفی ارائه شده است که هر کدام به نوبه خود مزایایی دارد و بیشتر اختلافات براساس وسعت و نحوه برخورد با تأثیر اقتصاد زیر زمینی بر رفاه به وجود آمده است. از جمله کاستی‌های موجود در ادبیات اقتصاد زیر زمینی در چارچوب مفهوم طراحی شده برای اندازه‌گیری این پدیده می‌باشد. به کارگیری واژه‌های بسیار متنوع مانند اقتصاد زیرزمینی اقتصاد سیاه اقتصاد سایه ای اقتصاد موازی اقتصاد غیررسمی و نامنظم، اقتصاد ثبت نشده یا نامرئی و پنهان با تعاریف یکسان و یا دارای هم پوشانی زیاد، از جمله نشانه‌های این نابسامانی است. (اسفندیاری، ۱۳۷۷، ۱۷). در عین حال یک تعریف که به طوره عمده در تحقیقات از آن استفاده شده عبارت است از "کلیه فعالیت‌های رایج اقتصادی ثبت نشده که در صورت مشاهده شدن در تولید ناخالص داخلی محاسبه می‌شوند" می‌باشد. (پیرایی و رجایی، ۱۳۹۴، ۳۱). علی‌ایحال از نظر مبانی و چارچوب‌های نظری دیدگاه‌های متعددی مطرح شده که به مهمترین آنها به شرح ذیل اشاره می‌گردد:

الف. دیدگاه گیلز: گیلز، اقتصاد زیرزمینی را شامل فعالیت‌ها و مبادلاتی می‌داند که ممکن است قانونی یا غیر قانونی باشند، اما به دلیل گزارش نشدن اندازه‌گیری نشده‌اند. گزارش نکردن به خاطر پرداخت نکردن مالیات انجام می‌شود، مثل پرداخت‌های نقدی گزارش نشده، اخاذی، فساد، فحشا، مواد مخدر و ... (Giles, 1999, 43).

ب. دیدگاه توماس: توماس در معرفی اقتصاد غیررسمی و حدود آن، در تقسیم‌بندی خود از دو معیار قانونی بودن و مبادله در بازار استفاده کرده است. بر اساس تقسیم‌بندی او اقتصاد غیررسمی به چهار بخش خانوار، بخش غیررسمی، بخش نامنظم و بخش غیر قانونی تقسیم شده است. (Sauka and Schneider, 2016, 40)

ج. دیدگاه اریک فریدمن و دیگران: اریک فریدمن و دیگران پس از بررسی وضعیت اقتصاد غیررسمی در شصت و نه کشور جهان به این نتیجه رسیدند که فعالیت‌های غیررسمی، نه تنها با نرخ‌های پایین مالیات همراه نیستند، بلکه بیشتر با فساد همراهند. چرا که کارفرمایان و تولیدکنندگان نه فقط به خاطر فرار از مالیات به سمت زیر زمینی عمل می‌روند، بلکه به خاطر کم کردن بار بوروکراسی و فساد در این راه گام می‌گذارند. اریک معتقد است که تخمین اندازه اقتصاد زیر زمینی به علت تنوع گسترده در طبقه‌بندی آن کار مشکلی است و بخش عمده این مشکل ناشی از تعاریف متعدد از اقتصاد زیرزمینی است (Friedman, 2000, 11). در این رابطه گروهی معتقدند که افزایش فعالیت‌های اقتصاد زیرزمینی بنا به دلایل زیر می‌تواند سبب کاهش تولید ناخالص داخلی شود: اول. اقتصاد زیر زمینی سبب جذب نقدینگی موجود در جامعه شده و سبب میشود فعالیت‌های بخش رسمی اقتصاد کاهش یابد. دوم. اقتصاد زیر زمینی با جذب نیروی کار در جامعه بر روی بازار کار اثر گذاشته و به دنبال آن بازار محصول نیز دچار رکود می‌گردد. سوم. بالاتر بودن هزینه‌های فعالیت و تولید در بخش رسمی اقتصاد نسبت به بخش زیرزمینی سبب می‌شود که بنگاه‌های موجود در بخش رسمی توانایی کمتری برای رقابت

با بخش زیرزمینی داشته باشند و در بلند مدت ممکن است سبب خروج این بنگاه‌ها از بخش رسمی اقتصاد شده و تولید ناخالص داخلی جامعه کاهش یابد (پیرایی و رجایی، ۱۳۹۴، ۳۳). بر اساس آنچه که گفته شد، چارچوب و مبنای نظری در نظر گرفته شده در این پژوهش بر مبنای حدود و ثغور اقتصاد سایه و نیز آثار و تبعات منفی است که می‌تواند در اقتصادهای مختلف و به ویژه برنامه‌های توسعه اقتصادی در ایران برجای گذارد می‌باشد و اساساً به عنوان یکی از موانع ساختاری اقتصادی توسعه پایدار در نظر گرفته شده است.

۵-۶. میزان تحقق برنامه‌های توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران

در این قسمت به بررسی میزان تحقق برنامه‌های توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران پرداخته خواهد شد.

۵-۶-۱. بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

از جدیدترین و نیز رسمی‌ترین گزارش منتشره در رابطه با میزان تحقق برنامه‌های توسعه ملی شش‌گانه در جمهوری اسلامی ایران می‌توان به آمار ارائه شده توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی در تاریخ ۱۴۰۳/۱/۱۵ که در دیدار سران قوا، جمعی از مسئولان و کارگزاران نظام اشاره نمود. در این بیانات ایشان ضمن تاکید بر ضرورت اجرای برنامه‌های توسعه در توصیه‌ای به مسئولان، توجه و عمل به برنامه هفتم را ضروری خواندند و فرمودند: «بر اساس گزارش‌ها، متوسط عمل به شش برنامه قبلی حدود ۳۵ درصد است که این خسارتی برای کشور است و دولت کنونی که خوشبختانه دولتی فعال و اهل فکر و کار و تلاش

است باید تلاش کند که برنامه هفتم عملیاتی شود.»

۵-۶-۲. ارزیابی مرکز پژوهش‌های مجلس از

میزان اجرای برنامه ششم توسعه

بابک نگاهداری رئیس مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی در گزارش شفاهی خود که در تاریخ ۱۴۰۱/۰۴/۰۴ ارائه نمود، با اشاره به علت اجرای ناقص برنامه‌های توسعه، گفت: پس از اینکه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، برنامه‌های توسعه‌ای ۶ دوره گذشته اجرا شده در کشور را مورد بررسی قرار داد، مشخص شد این برنامه‌ها دارای نقاط ضعفی بودند، مجموعه این نقاط ضعف، موجب شده که میزان اجرایی شدن برنامه‌ها حدود ۳۰ تا ۳۵ درصد باشد. همچنین رئیس مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی نرخ سرمایه‌گذاری در ۳ سال گذشته را منفی اعلام نمود. از سوی دیگر در گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس در سال ۱۴۰۳ با عنوان «ارزیابی عملکرد قانون برنامه ششم توسعه و قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور (ویرایش اول)» آمده است: دو قانون برنامه ششم توسعه و قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه مجموعاً مشتمل بر ۱۹۷ ماده بوده اند که با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، قابل تفکیک به ۱۰۴۴ حکم برای ۴۴ دستگاه اجرایی هستند. در ویرایش اول این گزارش با توجه به این که برخی احکام به بررسی‌های بیشتر نیاز داشتند، ۷۳۲ حکم از ۱۰۴۴ حکم مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند که با توجه به معیارهای تحقق احکام در این گزارش، ۳۶۳ حکم محقق شده، ۱۰۶ حکم غیرقابل ارزیابی و ۲۶۳ حکم محقق نشده تشخیص داده شده‌اند. البته باید در نظر داشت که اگر مراد از تحقق حکم را موفقیت کامل و ۱۰۰

درصدی در نظر بگیریم احکام محقق شده مجموع دو قانون مزبور به ۶۳ حکم کاهش می‌یابد. برنامه ششم توسعه در بخش احکام قانونی صرفاً در حد ۳۴ درصد تحقق داشته است. این گزارش البته با اضافه کردن قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه که در اسفند ۹۵ برای اجرا ابلاغ شد، میزان تحقق احکام قوانین برنامه توسعه هفتم و احکام دائمی برنامه‌های توسعه را صرفاً ۳۷ درصد برآورد کرده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۱، ۳-۴).

براساس این گزارش مهم‌ترین دلایل تحقق نیافتن احکام برنامه ششم توسعه به ترتیب عبارتند از: «تخصیص ناکافی اعتبارات پیش‌بینی شده (کسری بودجه)، همکاری نکردن دستگاه‌های مرتبط (ناهماهنگی بین بخشی)، ایرادات ناشی از قانون‌گذاری (اشکال در قانون‌گذاری) و شرایط بین‌المللی و موانع خارجی (تحریم‌ها). این گزارش همچنین با توجه به آمارهای بانک مرکزی و مرکز آمار میزان تحقق اهداف کلان اقتصادی برنامه ششم را ارزیابی کرده است که اکثر آن‌ها حاکی از تحقق نیافتن اهداف برنامه در زمینه رشد اقتصادی و تورم است. نکته جالب توجه در این زمینه درصد تحقق رشد اقتصادی به عنوان مهم‌ترین شاخص اقتصادی کشور است. مرکز پژوهش‌های مجلس در گزارش خود در این باره آورده است: رشد اقتصادی ۸ درصدی یکی از اهداف کمی برنامه‌های پنجم و ششم توسعه بوده است که در هیچ یک از سال‌های این دو برنامه (به جز سال ۱۳۹۵ و آن هم به دلیل رشد قابل توجه صادرات نفت) محقق نشده است. ضمن این که به دلیل رشد اقتصادی منفی در اکثر سال‌ها، متوسط رشد اقتصادی ایران طی سال‌های برنامه ششم، منفی ۰٫۵ درصد بوده است. (مرکز

به اعداد و ارقام اجرایی دیگر برنامه‌های توسعه خود داری نموده و به همین اندازه بسنده می‌نماییم. بر این اساس می‌توان به روشنی دریافت که در ارتباط با اهداف و شاخص‌های اساسی مهمی همچون رشد اقتصادی، نرخ تورم، تحولات ارزی، بازار کار و اشتغال و کاهش نابرابری و توزیع درآمد که محور اصلی تمام برنامه‌های توسعه قبلی نیز می‌باشند، توفیقی حاصل نشده و در خوش بینانه‌ترین حالت ۳۰ تا ۳۵ درصد موفقیت حاصل شده است.

۵-۷. نقش متغیر اقتصاد سایه به عنوان یکی از موانع ساختاری در توسعه اقتصادی ایران

اساساً موانع، آسیب‌ها و عیوب ساختاری اقتصادی در ایران متعدد بوده و از منظرگاه‌های مختلف قابل بررسی و تحلیل هستند، بدون تردید پرداختن به همه آنها خارج از این مجال است. بر همین اساس در این پژوهش تنها یکی از مهمترین آسیب‌ها و موانع ساختاری اقتصادی در ایران و از جمله اقتصاد سایه را مورد بحث و بررسی قرار خواهیم داد. پدیده‌ای که تحت عنوان نام‌های مختلف از جمله اقتصاد سایه، اقتصاد سیاه، اقتصاد زیر زمینی و... از نیمه دوم سال ۱۹۷۰ به بعد توجه اقتصاددانان و روان‌شناسان را به خود جلب کرد. اقتصاد سایه، به بخش غیرقانونی یا غیررسمی اقتصاد گفته می‌شود که فعالیت‌های اقتصادی آن، از دید دولت پنهان است. در برخی از کشورها، اقتصاد سایه، بخش قابل توجهی از اقتصاد را تشکیل می‌دهد. از طرفی نتایج تحقیقات بعمل آمده نشان می‌دهد که میانگین اندازه نسبی اقتصاد سایه در ایران طی دوره زمانی ۱۳۹۴-۱۳۴۶ به مقدار ۳۰/۲۴ درصد بوده است. حداکثر مقدار اندازه نسبی

پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۱، ۹-۱۰). به نظر نگارندگان، هر چند نمی‌توان نقش شرایط بین‌المللی را در عدم تحقق هدف رشد ۸ درصدی نادیده گرفت با این حال بررسی‌ها نشان می‌دهد که هدف رشد اقتصادی ۸ درصدی در شرایط موجود تا حدی نیز برای اقتصاد ایران غیرواقع بینانه به نظر می‌رسید.

۵-۶-۳. ارزیابی دیوان محاسبات از تحقق برنامه ششم

در همین حال بررسی دیوان محاسبات نیز از روند تحقق اهداف برنامه ششم توسعه، نتایجی مشابه مرکز پژوهش‌های مجلس دارد. اواخر سال گذشته، هادی پور، حسابرس کل برنامه‌ریزی و توسعه دیوان محاسبات کشور در ارزیابی از تحقق برنامه ششم توسعه گفت: از ابتدای اجرای برنامه ششم توسعه تاکنون، ۳۵ درصد از اهداف به طور کامل محقق شد، ۳۳ درصد فاقد عملکرد و ۱۴ درصد بین ۵۰ تا ۷۵ درصد عملکرد داشته‌اند. دیوان محاسبات همچنین در گزارش جداگانه‌ای اعلام کرد: فقط یک سوم احکام برنامه ششم مرتبط با تولید به اهداف رسیده است. یافته‌های دیوان محاسبات کشور حکایت از آن دارد که از بین ۱۵ فقره مقررات مرتبط با تولید در برنامه ششم توسعه، هشت فقره در زمان مقرر قانونی ابلاغ شده و دو فقره در خارج از زمان مقرر تصویب شده و پنج فقره دیگر هنوز مصوب نشده است. از کل احکام قانون برنامه ششم مرتبط با بخش تولید، تنها حدود ۲۹ درصد به اهداف مدنظر دست یافته‌اند که حدود ۹۱ درصد تحقق نیافتن‌ها و غیراثربخشی‌ها ناشی از ضعف در اجرا و ترک فعل مسئولان است (الماسی و همکاران، ۱۳۹۵، ۳۸-۳۹). قابل ذکر است که به رعایت چارچوب‌ها و محدودیت‌های نگارشی از پرداختن

۱۸/۵ درصد مربوط به دو دهه دوم تحقیق است. (پیرایی و رجایی، ۱۳۹۴، ۲۹).

۵-۸. روش تحلیل یافته‌ها

در این تحقیق تلاش گردید در گام نخست و در مرحله شناسایی منابع، با انجام مطالعات کتابخانه‌ای، منابع مختلف اعم از آسیب‌شناسی‌های مختلف، اصول کلاسیک برنامه ریزی توسعه‌ای و مدل‌های مختلف توسعه جمع‌آوری و تا حد ممکن پژوهش‌هایی که در مورد موضوع تحقیق وجود دارد، شناسایی و مطالعه شوند. در گام بعدی با ترکیب همه منابع موجود، آسیب‌های مترتب بر ساختار اقتصادی ایران شناسایی گردید و فهرست آسیب‌های شناسایی‌شده براساس دامنه و قلمرو تحقیق که به «اقتصاد سایه در ایران» محدود می‌گردد دسته‌بندی شوند. سپس در گام دوم، مطالعات انجام شده در مرحله پیشین مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و طی آن نتایج پژوهش‌های انتخاب شده ترکیب و مقایسه آنها با یکدیگر صورت پذیرفت و فهرستی از آسیب‌های شناسایی‌شده متأثر از اقتصاد در سایه شناسایی گردید. در گام سوم نیز با ارزیابی و تطبیق آنها با اهداف ۱۷ گانه توسعه پایدار و برنامه‌های توسعه شش گانه در ایران، نقش مخرب و منفی آن در قبال ممانعت از موفقیت برنامه‌های توسعه اقتصادی مشخص گردید که یافته‌های پژوهش در جداول ذیل ارائه گردیده است.

جدول شماره (۱) شناسایی و کدگذاری آسیب‌های ناشی از فعالیت اقتصاد در سایه در اقتصاد ایران

اقتصاد سایه در سال ۱۳۸۷ و برابر با ۴۳/۳ درصد و حداقل مقدار در سال ۱۳۴۷ و برابر با ۱۸/۰۱ درصد بوده است. میانگین اندازه مطلق اقتصاد سایه برابر با ۳۸۸۷۱۹/۵ میلیارد ریال بوده و حداکثر مقدار اندازه مطلق اقتصاد سایه در سال ۱۳۹۰ برابر با ۸۸۵۶۴۲/۲ میلیارد ریال و حداقل مقدار آن در سال ۱۳۴۶ برابر با ۸۸۶۸۷/۶ میلیارد ریال بوده است. میانگین فرار مالیاتی ۱۹۹۵۲/۸۵ میلیارد ریال است. حداقل مقدار فرار مالیاتی در سال ۱۳۴۶ برابر با ۳۹۲۳/۸ میلیارد ریال و حداکثر مقدار آن در سال ۱۳۹۴ و برابر با ۵۶۶۲۸/۶ میلیارد ریال است. همین‌طور نتایج حاصل از تحقیقات صورت گرفته نشان می‌دهد که بار مالیات بر واردات و نرخ بیکاری از علل اصلی پیدایش اقتصاد سایه در ایران هستند. با در نظر گرفتن سه متغیر نرخ تورم، کسری بودجه و حجم دولت به‌عنوان متغیرهای انضباط مالی دولت، یافته‌ها نشان می‌دهند که تورم و کسری بودجه اثر مثبت بر اقتصاد سایه و فرار مالیاتی ناشی از آن دارند. (مطلبی و دیگران، ۱۳۹۸، ۴۲). در همین رابطه و در تحقیق دیگر صورت گرفته، اندازه اقتصاد زیرزمینی در دوره ۴۰ ساله از ۱۳۵۳ تا ۱۳۹۲ تخمین و برآورد شده است. نتایج برآورد سری زمانی اقتصاد زیرزمینی نشان می‌دهد که در دوره زمانی مورد بررسی اقتصاد زیرزمینی دارای روند افزایشی بوده است، هرچند که در نیمه اول سری زمانی روند افزایشی آن شدت کمتری دارد اما در نیمه دوم دوره زمانی تحقیق روندی کاملاً صعودی از خود نشان می‌دهد. اندازه اقتصاد زیرزمینی در فاصله زمانی ۱۳۵۳ تا ۱۳۹۲، ۳۱/۵ درصد رشد رانشان می‌دهد (از ۷ درصد در سال ۱۳۵۳ به ۳۸/۵ درصد در سال ۱۳۹۲) که ۱۳ درصد از این رشد مربوط به دو دهه اول تحقیق و

جدول شماره (۱) شناسایی و کدگذاری آسیب‌های ناشی از فعالیت اقتصاد در سایه در اقتصاد ایران

منشاء آسیب	نوع آسیب		مرجع
	ردیف	عناوین	
اقتصاد در سایه	۱	فرار مالیاتی	(زارعیان، حسین و دیگران، ۱۳۹۷)
	۲	عدم شفافیت	گروه اول
	۳	افزایش نابرابری درآمدی	گروه دوم
	۴	کاهش رشد اقتصادی	گروه سوم
	۵	فرار مالیاتی	گروه چهارم
	۶	افزایش نابرابری درآمدی	گروه اول
	۷	افزایش نابرابری درآمدی	گروه سوم
	۸	فرار مالیاتی	گروه سوم
	۹	آلودگی محیط زیست	گروه پنجم
	۱۰	فرار مالیاتی	گروه سوم

اقتصاد در سایه	۱۱	کاهش در آمد سرانه	گروه ششم	(نجفیان و دیگران، ۱۴۰۱)
	۱۲	کاهش رشد اقتصادی	گروه چهارم	(شهاب و پژوهان، ۱۳۹۴)
	۱۳	تخریب محیط زیست و آلودگی آب و هوا	گروه پنجم	(علایی و دیگران، ۱۴۰۱)
	۱۵	آلودگی محیط زیست	گروه پنجم	(مداح و سروی، ۱۳۹۵)
	۱۶	افزایش نابرابری در آمدی	گروه سوم	(قاسم نژاد و دیگران، ۱۳۹۹)
	۱۷	کاهش رشد اقتصادی	گروه چهارم	(حق نژاد و فراهتی، ۱۳۹۹)
	۱۸	کاهش عدالت اجتماعی	گروه هفتم	(جعفری صمیمی و دیگران، ۱۳۸۸)
	۱۹	فرار مالیاتی	گروه سوم	(مطلبی و دیگران، ۱۳۹۸)
	۲۰	کاهش عدالت اجتماعی	گروه هفتم	(رودری و دیگران، ۱۳۹۹)
	۲۱	کاهش رشد اقتصادی	گروه چهارم	

(فرامرزی نژاد و ارادت پیشگان، ۱۳۹۵)	گروه هشتم	افزایش بیکاری	۲۲	سایه اقتصاد در
	گروه چهارم	کاهش رشد اقتصادی	۲۳	
	گروه سوم	افزایش نابرابری درآمدی	۲۴	
(میرزایی و دیگران، ۱۳۹۵)	گروه پنجم	تخریب محیط زیست	۲۵	
	گروه نهم	افزایش فساد اداری و اقتصادی	۲۶	
(بقایی پور و دیگران، ۱۳۹۴)	گروه هشتم	افزایش نرخ بیکاری	۲۷	
(فرامرزی نژاد و ارادت پیشگان، ۱۳۹۵)	گروه دهم	افزایش فقر	۲۸	
	گروه هشتم	کاهش فرصت های شغلی	۲۹	
(زراء نژاد و همکاران، ۱۳۹۲)	گروه هشتم	افزایش نرخ بیکاری	۳۰	
(نصراللهی و طالعی اردکانی، ۱۳۹۱)	گروه پنجم	آلودگی محیط زیست	۳۱	

منبع : یافته های پژوهش

جدول شماره (۲) جمع بندی و تخلیص آسیب های ناشی از اقتصاد سایه در ۱۰ گروه معین و نیزمبین کیفیت تاثیر منفی این آسیب ها بر برنامه های توسعه ملی و پایدار

گروه بندی آسیب ها	عناوین آسیب ها	کیفیت تاثیر منفی اقتصاد سایه بر برنامه های توسعه ملی و پایدار
گروه اول	فرار مالیاتی و عدم شفافیت	تعارض با احکام مالیاتی برنامه های توسعه ملی در ایران مبتنی بر شفافیت و منابع درآمدی دولت که در تمام برنامه های اول تا هفتم توسعه گنجانده شده اند.
گروه دوم	افزایش نابرابری درآمدی و کاهش عدالت اجتماعی	تعارض با هدف دهم توسعه پایدار- مبنی بر کاهش نابرابری در میان و درون کشورها و نیز اهداف برنامه های دوم، چهارم و پنجم توسعه در ایران که بر ضرورت عدالت اجتماعی تاکید دارند.
گروه سوم	کاهش رشد اقتصادی	تعارض با هدف هشتم توسعه پایدار- مبنی بر ارتقای پایدار، رشد اقتصادی پایدار و محاسبه شده، اشتغال مؤثر و کامل و پایدار کار مناسب برای همه و نیز پیش بینی رشد متوسط ۸ درصدی در برنامه های توسعه ملی در ایران.
گروه چهارم	تخریب محیط زیست	تعارض با اهداف ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶ توسعه پایدار در حوزه محیط زیست اعم از آب، خاک، و اقیانوس ها و نیز اهداف مشخص برنامه های دوم و هشتم توسعه در ایران .
گروه پنجم	کاهش درآمد سرانه	تعارض با هدف دهم توسعه پایدار- مبنی بر کاهش نابرابری در میان و درون کشورها و نیز اهداف برنامه پنجم توسعه در ایران.
گروه ششم	افزایش نرخ بیکاری	تعارض با هدف هشتم توسعه پایدار- مبنی بر ارتقای پایدار، رشد اقتصادی پایدار و محاسبه شده، اشتغال مؤثر و کامل و پایدار کار مناسب برای همه
گروه هفتم	افزایش فساد اداری و اقتصادی	تعارض با ماده (۲۲۱) قانون برنامه پنج ساله پنجم، بند «۲۲» سیاست های کلی برنامه چهارم توسعه، بند «۱۶» سیاست های کلی برنامه پنجم توسعه و بند «۲۵» سیاست های کلی برنامه هفتم توسعه
گروه هشتم	افزایش فقر	تعارض با هدف اول توسعه پایدار - مبنی بر پایان دادن به فقر در همه اشکال و در هرکجا (ریشه کن کردن فقر تا سال ۲۰۳۰ برای مردم)

منبع : یافته های پژوهش

۵-۹. تحلیل یافته‌های پژوهش

همان‌گونه که از نتایج بدست آمده در جدول شماره (۲) که تحت عنوان «کیفیت تاثیر منفی اقتصاد سایه بر برنامه‌های توسعه ملی و پایدار» به روشنی پیداست، گستردگی و پیچیدگی بحث اقتصاد سایه اثرات و نتایج مختلف و متفاوتی را فرا روی برنامه‌های توسعه اقتصادی پایدار فراهم می‌آورد. بر همین اساس و با توجه به یافته‌های این پژوهش و نیز پژوهش‌های قبلی، به مهمترین تاثیرات اقتصاد سایه بر سیاستگذاری‌های اقتصادی و توسعه اقتصادی به شکل محوری و خلاصه به شرح ذیل اشاره نمود:

اول. اقتصاد سایه از طریق تخریب فضای کسب و کار و کاهش اشتغال به صورت مستقیم، بر نابرابری درآمدی مؤثر است. چه اینکه این امر برخلاف احکام صریح همه برنامه‌های توسعه اقتصادی ایران که بر بهبود و تقویت فضای کسب و کار تاکید دارند می‌باشد.

دوم. اقتصاد سایه از طریق اثر منفی بر درآمدهای مالیاتی به عنوان تأمین کننده اصلی و منبع درآمدی مالی دولت، بر سیاست‌های اجرایی و هزینه‌های رفاهی دولت اثر منفی می‌گذارد.

سوم. اقتصاد سایه با تاثیر منفی بر رشد اقتصادی، باعث بر هم خوردن فضای اقتصادی کسب و کار شده و بر نابرابری درآمدی نیز اثر می‌گذارد.

چهارم. نا برابری درآمدی به عنوان معلول اقتصاد سایه، مشکلات جدی را در بسیاری از کشورها بدنبال داشته و اثرات متقابلی را بر هم دیگر دارند.

پنجم. تحقیقات صورت گرفته در بازه زمانی ۴۰ ساله ۱۳۵۰ تا ۱۳۹۰ در خصوص بررسی رابطه

بین نابرابری درآمدی و اقتصاد سایه در اقتصاد ایران نشان می‌دهد اقتصاد سایه اثرات مستقیمی که بر نابرابری درآمدی داشته است.

ششم. اقتصاد سایه بر نابرابری درآمدی دارای تاثیر مثبت بوده و این مطلب به دلیل ضربه زدن اقتصاد سایه بر پیکر، تولید اشتغال و کارآفرینی در جامعه است. با افزایش اقتصاد سایه نابرابری درآمدی افزایش می‌یابد و به منظور پوشش این نابرابری‌های درآمدی افراد بیشتری به فعالیت‌های غیر قانونی و اقتصاد سایه گرایش می‌یابند که اثر دوباره‌ای بر بزرگ شدن بخش سایه‌ای اقتصاد دارد. (جلیلی، ۱۳۹۵، ۶۸).

هفتم. تاثیر اقتصاد سایه بر سیاستگذاری و توسعه اقتصادی، از جمله موضوعات مهمی است که در اقتصاد مدرن مورد توجه قرار گرفته است. این امر، می‌تواند منجر به کاهش درآمدهای مالیاتی دولت شود. در نتیجه، دولت‌ها برای تأمین مخارج خود، مجبور به افزایش مالیات‌ها یا کاهش مخارج خود می‌شوند که می‌تواند به کاهش رفاه مردم و افزایش نابرابری اقتصادی منجر شود که در هر صورت موجب افزایش تنش‌های اجتماعی و سیاسی خواهد شد.

هشتم. همچنین این امر می‌تواند به کاهش رقابت در بازار منجر و افزایش قیمت‌ها و کاهش کیفیت کالاها و خدمات را در پی داشته باشد. گستردگی و پیچیدگی بحث اقتصاد سایه و توزیع درآمد تبیین دقیق و شفاف اثر این دو متغیر را بر هم از کانال‌های متفاوتی فراهم می‌آورد. (جلیلی، ۱۳۹۵، ۷۱). در یک نتیجه‌گیری کلی می‌توان گفت که اقتصاد در سایه، به نوبه خود از موانع ساختاری اقتصادی محسوب می‌گردد که سهم بسزایی در مشکلات فعلی اقتصادی ایران و نیز توسعه

۶. نتیجه

با عنایت به مباحث مطرح شده در این پژوهش در یک جمع بندی و نتیجه گیری کلی می توان گفت که: اول، میزان تحقق اهداف برنامه های توسعه و سیاستگذاری های اقتصادی در ایران که حداکثر ۳۵ درصد اهداف پیش بینی شده را تحقق بخشیده، بسیار کم، نامتناسب با حجم اقتصاد ایران و قابل تامل است، دوم، به طور طبیعی ناکامی در تحقق اهداف سیاستگذاری های توسعه اقتصادی در ایران ناشی از عوامل مختلفی است که پرداختن به همه آنها خارج از جغرافیای این پژوهش است؛ لیکن و در عین حال همانگونه که در یافته های این پژوهش به تفصیل بحث شد، یکی از مهمترین دلایل این امر وجود و گسترش اقتصاد سایه در ایران است. سوم. چنانچه بخواهیم که سیاستگذاری ها و برنامه های اقتصادی در ایران به اهداف و چشم اندازهای پیش بینی شده دست پیدا کنند، قبل از هر اقدامی ضرورتاً و الزاماً باید برای رفع موانع ساختاری موجود در اقتصاد ایران اقدام و ابتدا آسیب های موجود و از جمله کاهش حجم اقتصاد سایه به عنوان یکی از دلایل اصلی ساختاری اقدام نمود. بدیهی است در غیر این صورت، هیچ اقدامی ولو گام های بزرگ روبنایی کمکی به دست یابی به توسعه اقتصادی در ایران نخواهند کرد. پیشنهاد می گردد که محققین و پژوهشگرانی که از این پس به موضوع برنامه های ملی توسعه ورود خواهند کرد، تلاش نمایند تا نسبت به ارائه راه کارهایی که بتواند ضمن برطرف نمودن چالش های ساختاری در اقتصاد ایران میزان دخالت دولت در برنامه های توسعه را به حداقل برساند را در دستور کار خود قرار دهند.

نیافتگی آن دارد. در این ارتباط باید گفت که قانونگذار در ایران با هدف کاستن از حجم اقتصاد سایه و زیر زمینی و تامین درآمدهای مالیاتی خود، در بخش مربوط به اصلاح نظام مالیاتی در مواد ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹ و ۱۲۳ قانون برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۸۹)، دولت را موظف نموده است در راستای هدفمندسازی معافیت های مالیاتی و شفاف سازی حمایت های مالی اقداماتی را در حوزه های مختلف و از جمله جایگزینی سیاست اعتبار مالیاتی به جای معافیت های قانونی مالیاتی، ثبت معافیت های مالیاتی تسلیم اظهارنامه مالیاتی در موعد مقرر، تشکیل پایگاه اطلاعات مؤدیان مالیاتی شامل اطلاعات درآمدی و هزینه ای اشخاص حقیقی، ابلاغ اوراق مالیاتی برای تمام یا برخی از مؤدیان مذکور از فناوری های نوین نظیر خدمات پست الکترونیکی، امضاء الکترونیکی یا سایر روش ها، راه اندازی مرکز صدور گواهی الکترونیکی میانی، مکلف نمودن صاحبان مشاغل را براساس اولویت، ملزم به استفاده از سامانه های صندوق فروش (مکانیزه فروش)، شفاف سازی نظام مالیاتی اقدام نماید. بر این اساس می توان گفت که وجود اقتصاد در سایه از جمله موانع ساختاری توسعه اقتصادی در ایران محسوب می شود.

نهم. با عنایت به یافته های این پژوهش به ویژه مطالب مندرج در جدول شماره (۲)، به صراحت می توان گفت که اقتصاد سایه یکی از موانع اصلی و ساختاری اقتصادی در برابر موفقیت و تحقق اهداف سیاستگذاری های اقتصادی و توسعه پایدار در ایران می باشد.

۷. سهم نویسندگان

نگارش متن توسط نویسندگان و نظارت علمی و اصلاحات نهایی توسط نویسنده مسئول صورت گرفت.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش هیچگونه تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

منابع فارسی

- احمدی، احمدرضا، بوشهری، محمد، تحلیل تاثیر تعمیق مالی بر اقتصاد سایه در ایران طی ۴ دهه: با تأکید بر بازارهای مالی و موسسات مالی. مطالعات اقتصاد بخش عمومی، دوره دوم، شماره چهارم، ۱۴۰۲.
- اسدزاده، احمد، جلیلی، زهرا، اقتصاد سایه و نابرابری درآمدی در ایران، فصلنامه مدلسازی اقتصادی، سال نهم، شماره دوم، ۱۳۹۴.
- اسفندیاری، علی اصغر، تأثیر برنامه های اول تا پنجم بر تغییرات ساختاری اشتغال و نیروی انسانی مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران جلد اول تهران دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۷.
- انصاری، مرتضی، فرائد الاصول، قم، موسسه نشر اسلامی، بی تا.
- بجنوردی، سیدحسن، القواعد الفقهیه، قم، نشر الهادی، ۱۳۷۷.
- بقایی پور، بهاره، طباطبائی نسب، زهره، توتونچی، جلیل، بررسی تأثیر اقتصاد غیررسمی بر نرخ بیکاری با تأکید بر اقتصاد سایه ای، تهران، کنفرانس بین المللی اقتصاد، مدیریت، حسابداری، علوم اجتماعی، ۱۳۹۴.
- پیرایی، خسرو و رجایی حسینعلی، اندازه گیری اقتصاد زیرزمینی در ایران و بررسی علل و آثار آن، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، سال سوم، شماره نهم، ۱۳۹۴.
- جعفری صمیمی، احمد، فرهنگ صفر، رستم زاده مهدی، محمدزاده مهدی، تأثیر توسعه مالی و آزادسازی تجاری بر رشد اقتصادی در ایران، پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار). دوره نهم، شماره چهارم، ۱۳۸۸.
- جلیلی، زهرا، فصلنامه مدلسازی اقتصادی سال نهم، شماره دوم پایانی، ۱۳۹۵.
- جهانگرد، اسفندیار، تجزیه و تحلیل تحولات ساختار اقتصاد ایران. پژوهش‌های اقتصادی ایران، شماره چهارم و پنجم، ۱۳۷۹.
- حق نژاد، امین و فراهتی، محبوبه، ارتباط میان رشد اقتصادی، مصرف انرژی و اقتصاد سایه در ایران، بررسی مسائل اقتصاد ایران، شماره دوم، ۱۳۹۹.
- درگاهی، حسن، و بیرانوند، امین، بررسی رابطه آسیب های اجتماعی و رشد اقتصادی ایران با تأکید بر سرمایه انسانی در الگوی رشد درون ز: رویکرد DSGE. برنامه ریزی و بودجه، شماره بیست و سوم، ۱۳۹۷.
- رضازاده، علی، مریدیان، علی و هواس بیگی، فاطمه، تأثیر شمول مالی بر رشد اقتصادی در کشورهای منطقه منا با تأکید بر نقش اقتصاد سایه، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، دوره چهاردهم، شماره پنجاه و سوم، ۱۴۰۲.
- رودری، جعفر، زاینده رودی، محسن و مهربابی بشر آبادی، حسین، نقش اقتصاد دانش بنیان در نسبت شکاف فناوری کشورهای سند چشم انداز ۱۴۰۴ ایران، پژوهش‌های اقتصادی ایران، دوره بیست و پنجم، شماره هشتاد و چهارم، ۱۳۹۹.
- زارعیان، حسین، افروزه، محمد صادق و افشاری، مصطفی، شناسایی مصادیق اقتصاد سایه‌ای موثر بر توسعه ورزش حرفه‌ای ایران، مدیریت و توسعه ورزش، دوره هفتم، شماره چهارم، ۱۳۹۷.
- زراء نژاد، منصور، خدایانه، مسعود، کیانی، پویان و ابراهیمی، صلاح، ارزیابی و مقایسه عملکرد مدل رگرسیون خودبازگشتی میانگین متحرک انباشته فازی

- و شبکه عصبی فازی در پیش‌بینی رشد اقتصادی ایران، فصلنامه مطالعات اقتصادی کاربردی ایران، دوره دوم، شماره هشتم، ۱۳۹۲.
- سازوار منصور و نصراللهی، زهرا، تأثیر هزینه‌های نظامی بر اقتصاد سایه در ایران، فصلنامه ی اقتصاد مقداری (بررسی‌های اقتصادی سابق)، دوره نوزدهم، شماره سوم، ۱۴۰۱.
- سلیمی، جلیل، مکنون، رضا و بهرامی، محسن، فراتحلیلی بر آسیب‌شناسی‌های برنامه‌های توسعه در ایران، فصلنامه علمی پژوهشی راهبرد اقتصادی، دوره دهم، شماره سوم، ۱۳۹۳.
- شهاب، محمدرضا، پژویان، جمشید، ارتباط بین اقتصاد سایه ای و رشد اقتصادی: یک تحلیل تجربی با استفاده از سیستم معادله‌های پنل همزمان، اقتصاد مالی، شماره سی‌ام، ۱۳۹۴.
- صدر، سیدمحمدباقر، قاعده لاضرر و لاضرار، قم، دارالصادقین للطباعة و النشر، ۱۴۲۰.
- عرب مازار، عباس و نورمحمدی، خسرو، تحلیل انتقادی هدف‌های اقتصادی برنامه‌های توسعه در ایران (قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی). مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره پنجم، ۱۳۹۵.
- عسگری حشمت‌اله، مریدیان علی، بررسی نقش سرمایه انسانی و اقتصاد سایه در اثرگذاری رانت منابع طبیعی بر نابرابری درآمد با تغییر رژیم، فصلنامه پژوهشنامه اقتصاد و برنامه ریزی، دوره بیست و هشتم، شماره چهارم، ۱۴۰۲.
- علایی، بهناز، فتوره‌چی، زهرا، حسن‌زاده، محمد، رابطه اقتصاد سایه ای با کیفیت ردپای اکولوژیکی، استکهلم، پژوهش‌های کاربردی در علوم انسانی، شماره سوم، ۱۴۰۱.
- فاضل لنکرانی، محمد، القواعد الفقہیہ، قم، مرکز فقه ائمه اطهار (ع)، ۱۳۸۳.
- فرامرزی نژاد، محدثه، ارادت پیشگان، سحر، شناسایی اقتصاد سایه ای و عوامل موثر بر آن، تهران، سومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت و اقتصاد، ۱۳۹۵.
- فراهتی، محبوبه، مدل سازی اثرات جایگزینی مالیات‌ها بر اندازه اقتصاد سایه (کاربرد تجربی برای اقتصاد ایران)، مدلسازی اقتصادی، دوره چهاردهم، شماره پنجاه‌ام، ۱۳۹۹.
- قاسم نژاد، توحید، محمدزاده، یوسف و رضازاده، علی، تأثیر اندازه دولت بر رابطه بین اقتصاد سایه و نابرابری درآمد در ایران: رویکرد رگرسیون انتقال ملایم (STR)، فصلنامه تحقیقات اقتصادی، دوره پنجاه و پنجم، شماره اول، ۱۳۹۹.
- الماسی، حسن، دهگان، محمود، حیدری، داریوش، بررسی تأثیر گزارش تفریغ بودجه دیوان محاسبات کشور در اعمال نظارت بر عملکرد مالی دولت و اثربخشی بودجه سالانه، دانش حسابرسی، شماره شصت و سوم، ۱۳۹۵.
- مداح، مجید و محمدنیا سروی، زینب، تحلیل تجربی رابطه بین فساد اقتصادی، اقتصاد سایه‌ای و آلودگی محیط زیست (رهیافت لیزرل)، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد مقداری، دوره سیزدهم، شماره چهارم، ۱۳۹۵.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ارزیابی عملکرد قانون برنامه ششم توسعه و قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور، تهران، انتشارات مرکز پژوهش‌ها، ۱۴۰۱.
- مستولی زاده، سید محمد، فراهتی، محبوبه، سلیمی، لیلا، تأثیر پیچیدگی اقتصادی و اقتصادسایه بر نابرابری درآمد در کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD)، مطالعات اقتصاد بخش عمومی، دوره دوم، شماره سوم، ۱۴۰۲.
- مصطفوی، سیدمحمد کاظم، القواعد: مائه قاعده فقہیہ، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۱.

- مصلی نژاد، عباس، سیاستگذاری اقتصادی و مسئولیت اجتماعی دولت، فصلنامه سیاست، دوره چهل و دوم، شماره اول، ۱۳۹۱.
- مطلبی، معصومه، علیزاده، محمد و فرجی دیزجی، سجاد، برآورد اقتصاد سایه و فرار مالیاتی با استفاده از متغیرهای انضباط مالی دولت، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد مقداری، دوره شانزدهم، شماره چهارم، ۱۳۹۸.
- مکارم شیرازی، ناصر، القواعد الفقہیہ، قم، مدرسه امام امیرالمومنین، ۱۴۱۱.
- میرزایی، عباس، اسفنجاری کناری، رضا، محمودی، ابوالفضل و شعبان زاده خوشرویی، مهدی، اقتصاد سایه و نقش آن در کنترل آسیب‌های زیست محیطی کشورهای منا، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، دوره ششم، شماره بیست و چهارم، ۱۳۹۵.
- نجفیان، سمیه، فطرس، محمد حسن و حاجی، غلامعلی، تجزیه و تحلیل اثرات اقتصاد سایه ای بر درآمد سرانه در منتخبی از کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته. بررسی مسائل اقتصاد ایران، دوره نهم، شماره هجدهم، ۱۴۰۱.
- نصراللهی زهرا، طالعی اردکانی سمانه، تخمین اقتصاد سایه ای و بررسی اثرات آن روی آلودگی هوا مطالعه موردی: اقتصاد ایران، پژوهشهای اقتصادی (رشد و توسعه پایدار). دوره دوازدهم، شماره چهارم، ۱۳۹۱.

منابع لاتین

- Giles. D.E.A. Modeling the hidden economy in the tax-gap in New Zealand, Empirical Economics, no.4, 1999.
- Sauka, Arnis, Schneider, Friedrich, Entrepreneurship and the Shadow Economy, London, Elgar, 2016.
- Friedman, E, Johnson S. Kaufmann D. Zoido-Lobaton, P. Dodging the Grabbing Hand: The Determinants of Unofficial Activity, 2000.

